

(73) 323

(43) 323

322

clm:

VALLÁS ÉS POLITIKA AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN ÉS NÉMETORSZÁGBAN

ny: tanulmány

I.

Amikor abban a megtiszteltetésben lehettem részem, hogy egy félévet itt tölthettem az Emory Egyetemen, a Lilly program vendégtanáraként – egy, mind hazám, mind egész Európa számára sorsdöntő pillanatban, 1989 őszén –, személy szerint a jog teológiai etikai alapjának kidolgozása irányában tettem lépéseket. Ez azóta is kissé furcsa szakterület maradt, legalábbis egy protestáns teológus számára. Nem hagyatkozhat pusztán a természetes jogelvekre annak érdekében, hogy szilárd talajt tudjon a lába alatt a jog teológiai értelmezéséhez. És a jogi pozitívizmus modern formáit sem alkalmazhatja, mivel ezek hajlamosak eleve kizárni a jog etikai kérdéseit. Nagy örömmel találtam akkoriban – és találok most is – egy „Jog és Vallás” programot ezen az egyetemen, amelynek nemigen van párja sehol másutt az egyetemi világban.

A kutatásaim során megkísérelt kezdeti lépések eredménye végül egy könyv lett, a *Gerechtigkeits und Recht* (Igazság és törvény), amely idén éli meg harmadik kiadását. A könyvön dolgozva nem gondolhattam, hogy a befejezésére már egy olyan időszakban kerül majd sor, amikor magam is valamelyest szereplőjévé válok a „Vallásnak és politikának”. Így a témáról egyfajta „részt vevő szemlélőként” beszélek, ahogy néhányan nevezik ezt a szerepet.

Időközben a „Vallás és politika” témakör növekvő figyelemben részesült. Nem csak az Egyesült Államokban,

Elhangzott: Emory Egyetem, Atlanta, 2006. április 10.

K: Huberj Wolfgang

de Európában is sorsfordulót jelentett szeptember 11-e a vallás és a politika interakciójáról való beszélgetésekben. Véget ért az az idő, amikor a vallásra a politikai közegetől teljesen elválasztva, magánügyként lehetett tekinteni. Még égetőbbé vált azonban a vallás és a politika közötti különbségtétele, és a politikai rend szekuláris mivoltának megőrzése. A vita állapota hasonló Európában és az Államokban, de a megközelítés nyilvánvalóan különbözik. És a téma túl összetett egy rövid előadáshoz. Ugyanakkor mégis megfelelő témának tűnik Claus M. Halle intézetében, akinek oly meggyőzően sikerült kontinenseinket összehoznia. Így hát próbáljuk meg...

II.

„A megosztott Nyugat” – így hangzik egy könyv címe, amelyben Jürgen Habermas publikálta néhány politikai kijelentését. Ez a cím engem védekezésre kényszerít. Németország integrálása a Nyugat politikai kultúrájába, az Európa és Észak-Amerika közötti, közös alapvető értékeinken alapuló szoros viszony mind jómagam, mind generációm java része számára a meghatározó politikai tapasztalatokat jelenti. Ezért alapvető elveinkkel van összhangban az, amikor ragaszkodunk ahhoz, hogy Európa megosztottságának felszámolása ne eredményezzen egy újfajta megosztottságot a nyugati világban. Határozottan valljuk, hogy az Európai Unió kiterjesztésének ára nem lehet a transzatlanti kapcsolatok fellazulása. Bár nem látunk ok-okozati összefüggés a kettő között, mégis, mintha pillanatnyilag ez a helyzet állna elő. Az iraki háború eltérő megítélése továbbra is igen lényeges szerepet játszik a kérdésben. A háború és béke további kérdései – például Irán, a Közel-Kelet vagy Kelet-Afrika – további adalékokat jelentenek eme bonyolult helyzethez.

Ami a vallás szerepét illeti, furcsa ellentmondást tapasztalhatunk ebben az ügyben. Míg az Amerikai Egyesült Államokat olyan alkotmányos hagyományok jellemzik, melyek szerint az államot és az egyházat az „elválasztás fala” intézményesülten választja ketté, Európa országaiban – a francia világi modellt leszámítva – igen eltérő formájú intézményi együttműködések állnak fenn az államok és az egyházak között. Másfelől azonban meg kell említenünk, hogy míg a hetvenes évek közepe, azaz Jimmy Carter óta minden amerikai elnök „újjászületett kereszténynek” titulálta magát, addig Németországban már senki sem lepődik meg azon, ha politikai hatalommal rendelkező személyek kijelentik, hogy semmilyen vallási kötődéssel nem rendelkeznek, vagy legalábbis a vallással kapcsolatos hozzáállásukat nem osztják meg a nyilvánossággal. Ez még az új német szövetségi kormány egyes tagjaira is igaz. Más szóval: míg Németországban a szövetségi elnök Istenhez forduló kérése, melyben áldást kért országunkra, meglepett reakciókat eredményezett, addig az amerikai emberek épp akkor lennének meglepve, ha egy újonnan megválasztott elnök beiktatási beszédében tartózkodna egy ilyen kéréstől. Lépünk vissza egy pillanatra, hogy megértsük ezt a furcsa ellentmondást.

III.

1952-ben Reinhold Niebuhr német származású amerikai teológus könyvet írt az *Amerikai történelem iróniájáról*. Számára ironikusnak tűnt, hogy egy nemzet, melynek története néhány zarándokkal kezdődött, akik a XVII. század Európájának felekezeti villongásai elől menekültek a „megígért Jeruzsálem,” megtalálásának reményével az Atlanti-óceán másik oldalára, ez a nemzet a történelem során ezt az ígéretet a globális hatalommal össze tudta egyeztetni.

Míg az új-angliai kolóniák korai telepesei, akik az akkori világnak inkább a perifériáján éltek, reményüket és bátorságukat a jövőre nézve abból a meggyőződésből merítették, hogy egy Istennel való rendíthetetlen szövetség részesei, ennek a különleges, Istentől való hivatásnak a jelentése fokozatosan változott, ahogy lépésről lépésre egyre keveredett a hegemónisztikus törekvésekkel.

Ebben a helyzetben Reinhold Niebuhr figyelmeztet az emberi természettel kapcsolatos keresztény élelés meggondolatlan megtagadásának veszélyére. Ezt az élelést különösen Szent Pál, Augustinus és Luther írásaiban véli felfedezni: ez az élelés megmutatja az emberi természet gonoszságra való hajlamát, amely akkor is, sőt akkor különösen megnyilvánul, amikor úgy érezzük, hogy a gonoszt csak a külső ellenségben van okunk észrevenni. Niebuhr figyelmeztet, hogy a fundamentalista kihívásokra ne reagáljunk fundamentalista szellemben. Ehelyett azt javasolja, hogy tartsuk szem előtt az „Amerikai történelem ironiájá”-t, és ne engedjük, hogy Amerika különleges isteni küldetése másodlagossá váljon a világpolitikai hegemóniai törekvések mögött.

Az Egyesült Államok közelmúltjában a világ jobb helyé változtatásának vallásos küldetése különböző formákat öltött. A keresztény szellemiségen keresztül elért szebb jövő képét például egyetlen rövid mondat summázta 1963-ban: „Van egy álmom...”. De Martin Luther King álma nem hatalmi törekvésekhez kapcsolódott, hanem az elnyomottak egyenlő jogainak követeléséhez. Martin Luther King verziójában kivételes tisztasággal hallatszik a kereszténység formáló ereje az Amerikai Álmokban. Élénken rávilágít, hogy az Amerikai Álom egyben keresztény álom is. Mostanában azonban felmerült e mondat megfordítása is: a keresztény álom egyben Amerikai Álom is. Ahol ezt a megfordítást elfogadják, ott az Amerikai Álom amerikai felsőbbrendűséghez vezet – a keresztény-

ség nevében. Ezáltal megtagadva az amerikai történelem iróniáját. A nemzet különleges hivatásának tudata ily módon a felsőbbrendűsége törő politikai akarat igazolásává válik.

Sok amerikaival együtt mi is hangsúlyozzuk: a keresztény álom nem egyenlő az Amerikai Álommal. A német álommal sem, még ha történelmünk során voltak is, akik így gondolták. A keresztény álomnak nincs semmilyen nemzeti színezete: az egész emberiségre vonatkozhat.

IV.

Martin Luther King beszéde óta jelentősen megváltozott a vallás szerepe az amerikai politikában. Mindössze három évtizeddel ezelőtt az amerikai politika értelmezésében a vallást nem tekintették lényeges kérdésnek. A hetvenes évek második fele azonban világszerte a vallási fundamentalizmus ébredésének időszaka. A vallásos jobboldal mára olyan értelmezést adott a „civil vallásosságnak”, amelyből teljes mértékben hiányzik Niebuhr iróniája. Az Egyesült Államokat a „Hegytetön Álló Fényes Város”-ként, „Isten Választott Népe”-ként ábrázolja. Az e képből származó küldetésstudatot szembeállította a kor meghatározó szemléletének számító „szekuláris humanizmus vallásával”. A keresztény jobboldalnak pusztán egy évtizeddel később, 1985 körül, már krízissel kellett szembenéznie. A kezdeti nagy remények csalódáshoz vezettek. Ahogy a politika egyre inkább a fiskális és gazdasági ügyekre, illetve a biztonság kérdésére összpontosított, nem váltotta be azokat a reményeket, amelyeket ez idő tájt Németországban „szellemi és erkölcsi fordulópont”-nak neveztek, s amelyek szintén csalódáshoz vezettek.

A nyolcvanas évek vége felé azonban újabb próbálkozás következett. Ekkorra megváltozott az „újjászületett ke-

resztények” politikai napirendje. Többé nem a „szekuláris humanizmus” elleni küzdelem határozta meg, hanem a törvény kultúrájának visszaállítása. Nem az abortusz támogatóival szembeni harc, hanem az élethez való jogért történő kiállás. Nem az érvényes iskolai tananyag kritikája, hanem a teremtésemélet tanítása mellett való kiállás, mindez a tanítás szabadságának nevében, miszerint a tanár azt taníthatja, amit helyesnek tart.

A kilencvenes években, illetve az ezredforduló után is, az amerikai spiritualitás meglepő mértékű növekedése következett be, amit a hatalmas új mega- és giga-egyházak is egyértelműsítettek.

A külső megfigyelőnek mindezen túlmenően az a benyomása is támad, hogy az amerikai politikai rendszerbe való egyre növekvő integrálódás ugyanakkor némileg mérsékelte is ezeket a mozgalmakat. A társadalmon belüli különböző érdekközösségek között kialakult szövetségi, partneri viszonyok szintén ebbe az irányba hatottak. Még az újabb vallási mozgalmak is elfogadták az alapvető irányelveket, amelyek az amerikai társadalom egészét jellemzik. Ezek egyrészt a személyes szabadságjogok, emellett minden egyes emberi lény szabadsága, akiknek ugyanakkor saját eredményeik és erényeik alapján kell megtalálniuk a helyüket a társadalomban. Másrészt a demokratikus berendezkedés elve, amit a helyi szinten történő aktív részvétel alapoz meg. Mindezek az alapelvek továbbra is impozáns módon és mértékben jelen vannak, különösen az amerikai keresztény egyházak jelentős részében.

Az olyan esetekben azonban, ahol érdemesnek vagy elérhetőnek tűnt a nemzet egyesítése egy külső ellenséggel szemben, a vallási-politikai retorika keményedését figyelhetjük meg. A vallási nyelvezettel megerősített retorika alkalmazását láthattuk szeptember 11. után, valamint az iraki háború kontextusában is.

V.

Három olyan jellemzőt találhatunk, amelyben a nagy vonalakban vázolt fenti helyzetkép különbözik a nyugat-európai, különösen a német vallási szintértől.

Az egyik az a körülmény, hogy Németországban egyre nő az egyházukat veszített emberek befolyása. Az egyház „elvesztésének” folyamatát azonban nem tekinthetjük egyenlőnek a keresztény hit elvesztésével. Sőt, azt láthatjuk, hogy kultúránkban és társadalmi létünkben továbbra is erőteljesebbek a keresztény hatások, ott is, ahol az egyházak befolyásával már nemigen számolhatunk. Ezért nem hunyhatunk szemet a tény fölött, hogy az egyházak társadalmi szerepe megváltozott, amit nagymértékben föl erősített a német újraegyesítés.

Így hát az elmúlt évtizedekben nem találkozhatunk az amerikai vallásos jobboldal megerősödéséhez hasonlítható fejleményekkel. Távol áll tőlünk a gondolat, hogy társadalmunk jelentős része „újjászületett kereszténynek” vallaná magát. Az a fajta szabadegyházi gondolkodás, amelyben ez gyökerezik, továbbra is csak egy kisebbre van hatással Németországban. A hagyományos egyház, a „Volkskirche,” milliójének fokozatos erodálódása eddig még nem okozta egy ilyen, ellentétes irányú mozgalom erősödését. Az egyházak térítő erőfeszítései lassan, lépésről lépésre haladnak csak előre, és más a céljuk: nem a fundamentalista igazságok iránt szeretnék elkötelezni az embereket, hanem egy felvilágosult vallási identitást szeretnének kialakítani.

Végezetül, nálunk hiányzik az egyértelműen körülhatárolt, dualista kontraszt a fekete és a fehér, a rossz és a jó, a kiválasztott emberek és a gonosz tengelye között. A Samuel Huntington által 1993-ban bemutatott orientációs modell, amely a „civilizációk összeütközésén” alapul, sokkal több figyelmet kap az Egyesült Államokban, mint

Európában. Nálunk általánosan elfogadottabb a Gerhard Schröder-féle megfogalmazás, miszerint nem a civilizációk küzdelme, hanem magáért a civilizációért való küzdelem zajlik (nicht ein „Kampf der Kulturen“, sondern ein „Kampf für Kultur“).

VI.

Az amerikai közbeszédben a „civil vallásosság” a vallás és a politika közötti, intézményesült elválasztásuk ellenére létező kapcsolatot jelenti. Bár a „civil vallásosság” kifejezés eredendően Jean-Jacques Rousseau-tól származik, Robert N. Bellah amerikai szociológus az erkölcsi szükségletek politikától független forrásaként jellemezte, mely szükségletek társadalmi és politikai létünk érdekében nélkülözhetetlenek. Hosszú „út” megtétele után Bellah koncepciója, a normatív alap gondolatot a demokratikus közösségi gondolkodással összekötve, végül egy olyan „civil vallásosságként” került definiálásra, amely tulajdonképpen egy „jó társadalom” létezéséhez járulhat hozzá.

A társadalomban létező civil vallásosság tehát az egyik mód, ahogy a vallás és a politika kapcsolatban lehet egy társadalomban, és hozzájárulhat a társadalom stabilitásához. Az intézményesült együttműködés egy másik mód lehet, és szerkezetileg hasonló funkciót láthat el. Az előbbire az Egyesült Államok, utóbbira Németország a példa. Amerika nagyon sok civil vallásosságot bír el, de kevés intézményesült köteléket az egyház és az állam között. Németország elbírja az egyházak erős pozícióját a közéletben, de csak kevés civil vallásosságot tud tolerálni. Végezetül tehát megállapíthatjuk talán, hogy míg Amerikában széles alapokon nyugvó civil vallásosság létezik, és alig van szerkezeti kapcsolat a vallási rendszer és a politikai rendszer között, ezek a viszonyok Németországban épp fordítottak.

A kölcsönös függetlenség alapján számottevő szerkezeti kapcsolatok léteznek, ugyanakkor legjobb esetben is csak valamiféle negatív civil vallásosságról beszélhetünk.

A civil vallásosság szükségességének legegyszerűbb bizonyítékát Ernst-Wolfgang Böckenförde híres kijelentésében találhatjuk. Tőle származik a gyakran idézett mondás: „A szabadelvű liberális állam olyan alapfeltevésekre épül, amelyeket önmaga nem képes megteremteni.” Mivel semmilyen pozitív állítást nem tartalmaz, ez a megfogalmazás valóban egyfajta negatív civil vallásosságot fejez ki. Állam és egyház kapcsolatában a „negatív civil vallásosság” gondolata a következőt jelenti: Az állam tartózkodik a szabadságtudat és a felelősségérzet fenntartásához szükséges feltételek meghatározásától. De nem lehet semleges abban a kérdésben, hogy vannak-e olyan intézmények, amelyek ügyelnek eme feltételek tartalmára és betartására. Saját maga számára a vallásos semlegesség pozícióját írja elő. De jó okkal elegyíti ezt a vallásos semlegességet egy, a vallást támogató hozzáállással. Vallásos semlegessége az államot egyformán kötelezi minden vallás szabadságának tiszteletben tartására. De nem lehet semleges abban a kérdésben sem, hogy a vallások milyen módon viszonyulnak alkotmányához, magának a liberális, szekuláris államnak az alkotmányához.

Ezért különös belső affinitása van az állam és a vallás megkülönböztetésére, ami a felvilágosult szekuláris jogrend alapvető követelménye. Az állam és a vallás eme szétválasztása azonban maga is keresztény örökség és keresztény gyökerei nélkül elképzelhetetlen. Augustinus két királysága, a „civitas Dei” és a „civitas terrena” megkülönböztetésén alapul. Ez a tanítás önmagában Jézus szavait követi: „Add meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené.”

Eme felállás ismertetése egyértelművé teszi, miért von maga után különböző válaszokat a vallási sokszínű-

ség az Egyesült Államokban, illetve Németországban. Az Egyesült Államokban nem ütközik nehézségbe az egyenlőség intézményes garantálása az összes vallás számára. Mivel az „elválasztás falának” innenső oldalán helyezkedik el, az állami törvényhozás nemigen szólhat bele a vallások egyenlőségébe. A vallások azonban hatékony vizsgálat alatt vannak tartalmi kijelentéseik terén, hogy mennyire képesek alkalmazkodni a fennálló civil vallásosság rendjéhez. Ebben a megközelítésben a vallási tolerancia egyáltalán nem jelenti azt, hogy minden vallás egyformán járulhat hozzá az amerikai civil vallásossághoz.

Kiváló példával szolgál ennek szemléltetésére a szeptember tizenegyedikre áldozatainak emlékére tartott nagyszabású emlékünnepe a Yankee stadionban, Harlemben. Minden felszólaló, keresztények, zsidók, muzulmánok és szíkek, egyaránt magasztalták Amerikát, a kiválasztott államot, és kérték Isten áldását jövőjére nézve. A nemzettel szembeni terrorista kihívásra a civil vallásossághoz való kötődéssel válaszoltak, ami tudomásom szerint az amerikai történelem során még sohasem nyilvánult meg ennyire átívelően a különböző vallások fölött.

Ezzel szemben Németországban a mindenki számára egyenlő vallásszabadságnak szintén intézményes formát kell öltenie. A Német Szövetségi Egyháztörvény eleve olyan szerkezetű vallási közösségeket feltételez, amelyek maguk is készen állnak arra, hogy formális szervezetek váljanak belőlük. Ez a koncepció nehezen egyeztethető össze az iszlám szervezeti feltételeivel. De még meghatározóbb az a tény, hogy az általunk alkalmazott, a vallás és a politika megkülönböztetésén alapuló rendszer idegen az iszlám számára. Az iszlám és jelenlegi formáinak meghatározó gondolkodásmódja nem teszi lehetővé azt a fajta felvilágosult szekularizációt, amin a mi politikai szabadságunk alapul. Az eme helyzetből adódó nehézségek nem szabad, hogy megváltoztassák hozzáállásunkat, amelyet Németor-

száiban alkalmazunk és kell alkalmaznunk az iszlám felé, amely hozzáállást a tolerancia és a befogadás gyakorlata kell hogy meghatározzon. Ezeket a nehézségeket azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül. És ahol a vallás és a politika szétválasztásának hiánya a leplezetlen iszlámista tendenciákkal párosul, elkerülhetetlen a vonalak egyértelmű meghúzása. Még a Németországban véglegesen meghonosodni kívánó iszlámot is abból a szempontból kell vizsgálni, hogy mit adhat hozzá azokhoz a követelményekhez, melyeken a szabadelvű, liberális állam alapul, s amelyeket ugyanakkor önmaga nem képes előteremteni.

A fent vázolt nehézségek világosan látszanak Törökország esetében, ahol egyik oldalon ott találjuk a világi hagyományokat, a másik oldalon pedig a Vallásügyi Minisztérium intézményét. Az állam és a vallás szétválasztása alapján a törökországi szunnita mozgalom vált az állam által preferált vallássá; miközben a további iszlám mozgalmak – most csak az alavitákat említem név szerint – vagy akár más vallások, például a kereszténység számára megte-remtett vallásszabadság egyelőre nincs napirenden.

Hogy a fent vázolt helyzetből milyen következmények származnak az iszlám számára Németországban, nehéz kérdés, amit a jelenlegi közbeszéd egy nem kifejezetten jó példán, az iszlám hitű oktatók fejfedőviseletén keresztül közelít meg. Nem csak a vallásszabadság jövője, de felvilágosult szekularitásunk, szabadelvűségünk jövője is vita alá esik.

Az elmúlt években az Európai Alkotmány bevezetőjének vitája lehetőséget adott az ilyen kérdések megvitatására. A bevezetővel kapcsolatos vita példás jelentőségre tett szert. Véleményem szerint Európa érdeke, hogy identitásának meghatározásában aktívan és öntudatosan vallja meg saját judeo-keresztény hagyományait. Európa kontinensként ugyanis pusztán mint kulturális entitás létezik. És ez a kulturális entitás elképzelhetetlen a kereszténység nél-

kül. Szintén kívánatos lenne, hogy az Európai Alkotmány egyértelműen fejezze ki a politikai felelősség gyakorlásának horizontjait. Ezek a horizontok, határvonalak nincsenek kellően meghatározva, amennyiben pusztán magát az emberiséget tekintjük az emberiség végső fokmérőjének. Akkor vannak megfelelően kifejezve, ha a politikai hatalom gyakorlása egyaránt felelősség Isten és az emberek előtt. Annak érdekében, hogy egy ilyen kifejezés semmi esetre se jelentse egy bizonyos személyes meggyőződés rákényszerítését bárkire is, hozzá kellene tenni, hogy ezt a felelősséget a lelkiismeret szabadságának szellemében kell gyakorolni.

VII.

Álláspontom szerint a vallás és a politika viszonyában meghatározott különbségek nem kellene, hogy mélyítsék a szakadékokat az Egyesült Államok és Európa között. Sőt, a párbeszéd részét kellene képezniük, amire ma különösen nagy szükség van. Nyilván ebben a párbeszédben helyet kaphat a másik oldalon végbemenő fejlemények kritikája is. De az európai oldalon szükséges előfeltétel, hogy aktív álláspont szülessen a vallás és a politika viszonyának meghatározásában. Az Európai Alkotmány vitája kiválóan példázza ezt, egyértelművé téve, hogy hosszú még az út.

K₁ Dr. WOLFGANG HUBER
(Fordította: Jeszenszky Zsolt)